

חיים הנגבי

הדבש שגנבנו

המלחמה הראשונה, 1947-1948, תפסה אותנו ילדים, על קו גבול שלא צויר ולא סומן מעודו, לא על גבי מפה ולא על פני הקרקע. היה זה בתווך, בין יהודים לערבים, מקום בו נגעו שתי שכונות זו בזו, מקור ברוך מכאן ורוממה משם. בבניין שלנו, שלוש קומות, ברחוב החשמונאים 16 (לימים שונה המיספור והבית היה לרח' החשמונאים 15), התגוררו שבע משפחות, כולן יהודיות. בבית הקטן הסמוך, חצר דבוקה בחצר, התגוררה משפחה ערבית גדולה. הגדר שחצצה בין החצרות לא ממש הפרידה: כל-כולה רצועת בטון נמוכה, עשרים-שלושים סנטימטרים גובה, זה הכל. והיו אלה משיחים עם אלה משני העברים, מבקשים אולי לדחות כך, ולו אך במעט, את הרעה הגדולה המתגלגלת לפתחם.

בחזית בית הדירות שלנו, למעלה מן הכניסה, נחקק באבן שם הבית, אל-אהמברה, בערבית ובאנגלית, והשנה שבה נבנה, 1935. ללמדנו על גאוות הבונה במורשתו, זכר לתפארת אנדרוס. על אבן קיר סמוכה, שהיתה מובלטת כמנשא, ניצב פעם עציץ גדול של פרחי גרניום אדומים, אבל הפרחים יבשו והעציץ התפורר ואין עכשיו מי מדיירי הבניין שיודע דבר על עברו.

הבעלים, שכונה בפי הדיירים אדון ג'מיל, גבר צנום, מקפיד תמיד על לכושו, חליפה כהה שלושה חלקים, נהג לפקוד את הבניין פעם בחודש, לגבות שכר דירה. בילדותי חשבתי אותו לבן משפחה, אחד מן הדודים. היה, כך סיפרו, בעל מכונית קטנה, שחורה ומעוגלת, שאותה לא ראיתי מימי. אבל מפני שהזוגיית הקדמית שלה היתה חצויה לשניים בפס של ניקל, שהפנסים הקדמיים שלה היו כשתי עיניים כבויות ושמוטות עפעפיים, שההגה שלה עשוי מתכת מחופה עץ, שלוחית הזיהוי שלה לבנה, ושרק אחוריים של ממש חסרו לה. אפשר שאדון ג'מיל לא נזקק מעודו לתא-של-מטען ושהשחורה המעוגלת שלו היתה כל-כולה אך סמל מעמד. ואפשר גם שכלל לא היתה ולא נבראה אלא הומצאה בידי הדיירים, שהאמינו כי אם ירוממו את בעל הבית שלהם יתגדלו עימו.

ולעומתה, עוד מכונית, שהיתה בגדר ודאות גמורה: קדילק שחורה שהזדמנה לשכונה לעתים נדירות, ובכל פעם שחנתה בסמוך לביתנו היו הכל מתקהלים סביבה, לגעת בה, כאילו לבדוק את ממשות החומר ממנו נבנתה, וללטף אותה, לבחון את חלקלקותה, ולנקוש על זגוגיותיה, כאילו ניסו לאמוד את עוביין. וכל זאת מפני שדיברו בה נפלאות – חסינה מפני כל פגע, גם מפני טרור, אם תמקש אותה מתחת, ותירה בה מן הצד, ותשליך עליה בקבוק תבערה ממעל, זו, השחורה הגדולה עם הניקלים, תצא ללא פגע.

היתה שייכת לסוכנות היהודית והופקדה בידי של נהג אמן, יהודי יליד גרמניה, אדון גוטליב, שהתגורר ברחוב החשמונאים 14. שתקן מטבעו, אף פעם לא העלה חיוך על פניו, וכמוהו גם אשתו ובתו ושני בניו – מכונסים בעצמם כאילו יראים את הבריות. אפשר שהודות לשתקנות המופלגת של אדון גוטליב ולרצינות שכפה על סביבתו, נבחר דווקא הוא בידי אנשי הביטחון של הסוכנות היהודית להיות נהגו האישי של חיים וייצמן. הרי איש לא רצה להטריד את מנוחתו של מי שעתיד להיות ביום מן הימים הנשיא הראשון של המדינה היהודית, שהנה, אורטוטו, היא נדחקת להיולד.

בשלהי החורף של 1947 נעלם אדון ג'מיל בלא הודעה מוקדמת, ואיש מדיירי הבניין לא ידע לאן פנה. מי מהדיירים הלכו אל ביתו, שהיה בסמוך, חשבו אולי נותר מישוהו מבני משפחתו לגבות את דמי השכירות החודשיים, ומצאו שהבית, דו-קומתי, אבן מסותתת עדין, היה מוגף ונעול. בתוך ימים ושבועות, התברר שאדון ג'מיל לא היה הנעלם היחיד. כל השכנים הערבים, קרובים ורחוקים, ממקור ברוך ומרוממה, הגיפו ונעלו ונקרעו ממקומותיהם, להיות פליטים. "לאן נדרו כולם / מבלי לומר שלום / מבלי / מלה" – שאלה לימים אוריה עתריה בשירים מפלשתינה (א"י) שלה, וביקשה: "אלי, לעולם אל תתנני פליטה / כאנשים / הטובים / האלה..."¹

כאשר חדלה המלחמה והמדינה נתכוננה והבריות דימו לעצמן שהרוחות נרגעו התברר כי במקום הזה, על שולי דרך העפר, בחיבור בין השכונות, התרחשה מהפכת אוכלוסין גמורה. ויצא כך, שהמלחמה היטיבה עם היהודים והרעה עם הערבים. הדי השפה המקומית, עגה שלא זכתה להיכתב ושהיתה כליל של שתי לשונות, נדמו. והשכנות הטובה, שזה עתה התפוגגה, נשמטה חיש מהר מהזיכרון. לא חלף זמן רב עד שהחיים בצוותא, יהודים וערבים, ערבים ויהודים, שכבר היו נחלת העבר, הוכחשו בשפך-קצף כדבר של הזיה.

1 אוריה עתריה, "רוח מזרחית", ספריית פועלים, 1989.

ובשעה שנתייצב בשכונה הסדר החדש, באו מאי שם אנשים שלא הכרנו מלפנים, להפיח חיים בבתים הריקים של ג'ארנא וג'ארטנא (שכננו ושכנתנו). ומשחלף די זמן כדי שאפשר יהיה להעניק לדיירים החדשים את הוותק שכל יהודי במדינתנו ראוי לו בין כך וכך – אלפיים שנים כהרף עין – הופיעו פועלים בכחול ועימם מכבש גדול, לצקת אספלט מזופת על דרך העפר שנמתחה מרחוב החשמונאים שלנו ולעשותה רחוב חדש, שרי ישראל שמו. מקור ברוך ורוממה חוברו להן יחדיו.

ומשעה שנתחברו השכונות זו לזו נסתתמו כל המגרשים הפנויים וכל החלקות הריקות וכל השדות הפתוחים באבן ובבטון, וכל מקום שהיה לנו, הילדים בני שתי השפות, אתר של חלומות, הפך עם הזמן לבתים ולבניינים ולמבנים. חן המולדת השכונתית הקטנה, שהיתה בעינינו, הילדים הילידים, ארץ גדולה לאלוהים, התפוגג, וכל אתר שהיה עד לא מכבר בריבונותנו המלאה התאיין: חומת הנחש נהרסה והבור הגדול נתמלא וסלע הלשון התפורר והתאנה השחורה נעקרה.

והבית של משפחת הארון ג'מיל, שנעזב תחילה, שב והתחייה. על מקומה של המשפחה הערבית המייסדת באו שתיים-שלוש ואולי ארבע משפחות יהודיות, והבית התחלק ושב והתחלק. תחילה הופרדו שתי הקומות זו מזו ואחר כך התחלקה כל קומה בתוכה. פרחי הבוגנביליה נבלו, הארקדה שבחזית הבית נהרסה, המרפסת הוטלאה, הגדר נשברה. והבניין הגדול של הטלוויזיה הישראלית, שנבנה כעבור שנים בסמוך, מטיל מאז את צילו הכבד על הנווה המשפחתי שנפח את נשמתו.

הנה כך, זכר ירושלים-של-פעם קשה כאבניה. במרוצת השנים היה לי הדבר הזה לקיבעון: לראות ולשמוע את האנשים ההם, שפרחו מן השכונה לבלי שוב, ואפילו לגעת בהם, לדעת דבר על גלגוליהם, לשחזר עימם בדיקנות שאינה מושגת לעולם את הרגע המסוים ההוא, שבו שמע כל אחד מהם את אבחת גורלו ונכפה לקבל את הדין. האם חיים הם או מתים? !

בבוקר צח של שבת, קיץ '96, הלכתי לראיין את מוסטפה ליפתאוו, מושל מחוז רמאללה, במעוזו שבבניין המשטרה הגדול בלב העיר, מקום שהיה במשך כמעט שנות-דור מרכז העצבים של מנגנון הכיבוש הישראלי. כאן ישבו מינהל אזרחי, בית-דין צבאי, בית מעצר, חדרי חקירות ומתקן עינויים. עכשיו מתנופף דגל פלסטיני גדול בראש התורן.

ליפתאוו נמנה על שבי-תונים, מאלה שישראל הסכימה לשובם לארץ על פי מה שכתוב בהסכמים הידועים. כבר ידעתי עליו מהתקשורת הישראלית

טרם פגישה: חי הרבה שנים בגולה בחשאיות גמורה; דורג אצל אנשי הביטחון הישראליים כטרוריסט בכיר ("רב מחבלים"), ואפילו שידי-שלו אינן מגואלות בדם, אחריות פיקודית היתה לו על מעשי תקיפה רבים ("אחריות שילוחית", כמו שאומרים ישראלים בעגת משפטינים); פיקד בשלט-רחוק על אנשי הפת"ח בגדה המערבית; היה אחראי להנחת פריגי-דר-תופת בכיכר ציון בירושלים ב-1969. במשך שנים חמק מן התקשורת, ואפילו כאשר הגיע לרמאללה, לראשונה אחרי גלות ארוכה, לחגוג ברוב עם את ההתפנות הישראלית, התרחק מן העיתונאים ונס מן המצלמות.

ייתכן שלא הייתי מחליץ ממנו הסכמה לפגישה אילולא ניצלתי את שמו – ליפתאווי בעברית הוא ליפתאי, בן הכפר ליפתא – כדי לספר לו שילדותי היתה כנראה סמוכה לזו שלו. הוא התרכך והתרצה. אחר כך גיליתי, שעל פי החלטתו הפך הראיון למין שיחת היכרות ראשונה: הוא העדיף לדבר בה על ילדותו ועל בגרותו המוקדמת, אבל ביקש לפסוח על פעילותו כמפקד בפת"ח. המאבק המזוין, אמר, הוא פרק ששני הצדדים, גם אתם וגם אנחנו, החלטנו לסיימו, ואין טעם לחזור אליו שוב ושוב ולהטיל האשמות איש על רעהו. ייתכן, הבטיח, שבעתיד יתמסר לראיון מפורט. אינשאללה. בינתיים העדיף לדבר ערבית ואני נעזרתי בעלי אל-אזהרי, נפקד-נוכח, בן הגליל, אשף תרגומים, אח ורע.

ליפתאווי יליד רוממה, היא ליפתא פוקה, ליפתא עילית. היה בן תשע כשעצרת האו"ם אישרה את תכנית החלוקה: שתי מדינות בברית כלכלית וירושלים עיר בין-לאומית. "אני זוכר את רעש השמחה שבקע באותו הלילה מבתי השכנים היהודים", אמר. "קריאות הצהלה שלכם, למשמע החדשות ברדיו, פרצו החוצה ופשטו בכל השכונה. כך זה היה בלילה וכך זה היה גם ביום שאחריו. רעש ה-29 בנובמבר '47, מי יכול לשכוח. אצלכם היתה שמחה, ואצלנו – עצב גדול."

אביו של ליפתאווי היה מוכתר השכונה, בורר ומפשר ופוסק בענייני התושבים, שבביתו היו נועדים בצוותא ערבים ויהודים. ליפתאווי הבן, טרוריסט בדימוס, לוחם חירות שהשבית את נשקו, זוכר ידודת בין השכנים. "היו יהודים", סיפר, "שאימצו כמה מן המנהגים שלנו ולעתים אפילו היו קדים קידה כשבאו לביקור בביתנו ומנשקים את ידו של אבא. אבל הכל חדל כהרף עין מאז יום החלוקה. ואנחנו, הילדים, בגרנו בין לילה להיות כאנשים."

אבא ליפתאווי היה בעל אדמות ובעל בתים וגם קבלן בניין. מיליונר, העיד עליו הבן. אחדים מבתיה היפים של רוממה – מהם שהונצחו במחקרי אדריכלים ישראלים, כמו הבית המעוטר באריחי קרמיקה ברחוב יפו 222 –

נחרתו מאז בזיכרוננו של ליפתאווי בן התשע.² רבים מדייריו של ליפתאווי האב היו יהודים. הבן עדיין דולה מעט מן השמות: "מוסה מזרחי ומשה דהאן, שהיו גם דיירים וגם שותפים של אבי בעבודה." לדבריו, היו יהודים מרוממה שביקשו להרגיע את שכניהם הערבים. מוטב להמתין עד יעבור זעם, אמרו, ולא לעזוב. אלא שדברי ההרגעה, כך הסתבר, לא עזרו. בתוך שבועות אחדים היתה רוממה, היא ליפתא עילית, ריקה מערבים. למה, שאלתי.

הכרתי את כל מחוזות ילדותי, שהם גם מחוזות ילדותו של ליפתאווי, בתים ורחובות, שדות ודרכי עפר, שיחי צבר ועצי פרי. כל ברוש וכל אורן, כל גדר וכל מכשול. כאשר הזכרתי לו את מצבת האבן שבנו הבריטים בלב רוממה, להנציח את כיבוש ירושלים בידי אלנבי, ואת מגדל המים, ירוק אפרפר, שהתרומם עד לב השמים, ואת מגדל הפעמונים השחור של שְׁנָלָר, עם שעון-מחוגים גדול בכל אחת מארבע פיאותיו, התרגש. הוא שאל אם אני זוכר את בית הקפה הערבי, ברחוב הראשי, ואני השבתי לו תיכף, כמי שעומד לבחינה, על המיקום ועל הקהל, מדייק בפרטים ומתאר אפילו את שרפרפי העץ שמושביהם קלועי הקש היו פולשים אל המדרכה. והוא הרצין. בית הקפה הזה, כך הסתבר חיש מהר, היה תמרור בחייו של ליפתאווי, אירוע גורלי. הנה הסיפור, כפי ששמעתי מפיו.

"בית הקפה היה לב המקום, תמיד הומה אדם. עד ה-29 בנובמבר, יום החלוקה, גם יהודים נהגו לשבת בו. אחר כך חדלו. בעל המקום היה דודי. הוא ניסה להתעלם מן המתח בשכונה והקפיד לפתוח את הקפה מדי יום. אבל המקום חדל להתקיים חיש מהר. באחד מימי החורף הבהירים, כשהלקוחות ישבו בחוץ, לתפוס קצת שמש, עצר לפתע אוטובוס יהודי ממש ליד הקפה, במקום שאין בו תחנה, ומתוכו זינקו חמישה-שישה צעירים שלבשו מעילי חורף, כל אחד עם תת-מקלע סטן ביד, ופתחו באש לעבר היושבים. ועד שסיימו את תחמושתם ונמלטו, כבר היו שבעה הרוגים ותריסר פצועים מוטלים על הארץ. בית הקפה נמצא במרחק שלוש מאות מטרים מביתנו. ראיתי את האמבולנס, ראיתי גופות, ראיתי העמסה של פצועים. שניים מבני דודי נפגעו בהתקפה הזו: אחד נהרג ואחד נפצע. שישה מן ההרוגים היו מבוגרים ואחד היה צעיר. תוך דקות ספורות הגיעה למקום שריונית בריטית, אבל לא היה בכוחה לעזור. האנשים רצו ממקום למקום, מבוהלים ומפוחדים, עד שהסתגרו בבתיהם.

2 וראו דוד קרויאנקר, "אדריכלות בירושלים – הבנייה הערבית מחוץ לחומות", הוצאת כתר, 1991, עמ' 127, 318.

"אבא, שניסה עד אותו היום לדחות את רעיון העזיבה ושנהג להרגיע את התושבים, שינה את דעתו. תוך שעות אחדות יצאנו כולנו את הבית, במסע רגלי בכיוון בית חנינא. בלי חפצים, בלי רהיטים. הטבח לאור היום, על אם הדרך הראשית החוצה את העיר, ברחוב יפו הידוע, היה בעיני המבוגרים סימן מבשר אך רע. כבר לא היה מקום לפרשנויות ולהתפלפלויות. היה ברור לכולם שעכשיו מדברים הבריות זה עם זה בשפה אלימה, בכוח הנשק ולא בכוח הצדק. הלכנו דוממים. ירדנו מדרון ועלינו מדרון, וכאשר הגענו לבית חנינא המשכנו מעט צפונה, לרמאללה.

"בשכונות הראשונים השתכנו בביתו של חנא חלף, שבנו, כרים חלף, אללה ירחמו, היה ברכות הימים לראש העיר הנבחר של רמאללה, מראשי ועדת ההכוונה הלאומית, שנפצע קשה בעת ההתנקשות של טרוריסטים-מתנחלים בראשי הערים שלנו. אבי, כמה תמימים היינו, חשב תחילה שמדובר בסך הכל בגלות קצרה. הוא האמין שכעבור חודשים מעטים יחזור השלום אל הארץ וכל איש ואיש, כל משפחה ומשפחה, כולם יוכלו לחזור לבתיהם. איפה החלומות ואיפה המציאות? כעבור חודש-חודשיים כבר שכר אבא בית מגורים, ממנו השקפנו על גלי הפליטים שהגיעו אחרינו. ממלחה, מעין-כרם, מדיר-יאסין, מקולוניה, מסריס, מהקסטל... כפרים סמוכים לירושלים... מקטמון, מטלביה, ממוסררה... שכונות בתוככי ירושלים... גם מלוד ומרמלה... אפילו מיפו... עם הזמן התמסד מעמדנו כפליטים מתועדים, בחסות הצלב האדום, ואבי, שהיה בעל בעמיו, אמיד ומכובד, איבד באחת את כל מה שצברו במשפחה, הוא, אביו ואבי-אביו. הכל ירד לטמיון."

ליפתאווי מתרווח בכורסתו. על הקיר, מעל לראשו, תצלום אביו בלבוש כפרי, עם כפייה ועקאל. זיכרון משפחתי. המוכתר, שהיה פעם סמלה של ליפתא עילית, נקבר ברמאללה. בן המוכתר הוא איש בעל גוף, שתנועותיו נינוחות ופניו מסבירות. אפשר לטעות בו הרבה פעמים לפני שמקשרים אותו עם מחתרת לוחמת. אולי הוא מנהל בנק ואולי סוחר מצליח, אבל לבטח לא טרוריסט. מורה או מרצה, משהו הקשור בתבונה מתונה ולא באלימות מתלהמת. ובאמת, חלפו שנים עד שהאיש הזה, שהעפיל עם הזמן במעלות המנגנון של סוכנות הסעד לפליטים של האו"ם, אונר"א, זנח את הקריירה שלו ופנה לחיים בסתר. הדבר קרה, לדבריו, מיד לאחר מלחמת 1967, בסוף יוני או בתחילת יולי.

באותה עת החל ליפתאווי להשתמש במכונית שהופקדה בידיו לצורכי עבודתו בסוכנות הסעד, כדי להסיע לוחמים פלסטינים ממקום למקום בשטחים הכבושים. לוחית הזיהוי של רכב-אונר"א, לבן על גבי תכלת, פתחה

בפניו את מחסומי הצבא והעניקה לו חסינות. "יום אחד," כך אמר, "הפגישו אותי עם איש פת"ח שהתכנה אבו מחמוד ושהתחזה למורה אשר בא לעבוד בעיר. במשך זמן-מה הייתי מסיע אותו בכל רחבי הגדה, כולל ירושלים, וטרחתי למצוא לו מקום מגורים ברמאללה... לימים חשנו את הישראלים עולים על זנבנו והחלטנו לחלצו מן הבית שכבר היה תחת מעקב. איזה מזל! כאשר הקיפו החיילים את הבית כבר היה המורה בדרכו לעמאן. קצין המודיעין הישראלי נדהם כשגילה שהמבוקש הנמלט חי כסגפן. כל מה שמצא בחדרו היה מזרן בלא כרית, כירת גז בעלת להבה אחת ורדיו קטן. בעלי הבית סיפרו, שרצו להקל על הדייר הצנוע אבל הוא דחה כל אבזר מיותר וכל דבר מותרות והסתפק אך במעט שבמעט. "לפני שישה שבועות," המשיך ליפתאוי בסיפורו, "כשיאסר ערפאת שהה ברמאללה, ליוויתי אותו לביקור בדירת המסתור שבה התגורר בזהות בדויה, כשהתחזה למורה אבו מחמוד."

הילד שהיה לפליט צעיר לא נולד כמוסטפה ליפתאוי, אלא כמוסטפה עיסא מוחמד. מנהג ערבי הוא, שאדם קורא עצמו על שם מקום הולדתו משעה שהוא נוטשו. נטישה מרצון או נטישה בכפייה, היינו הך. שם המקום שבו נולד אדם הופך בדרך זו לאות של זיכרון ולעדו על שורשים, ואולי, מי יודע, גם למין קמיע המבטיח שיבה. וכך, משיצא הילד בן התשע מן הבית בו נולד, עם הוריו, שלוש אחיות ושלרשה אחים, והלך עימם בדרך הפליטים, היה עיסא מוחמד לליפתאוי. אני כמו קופץ ממקומי לגלות לו שבית אבו-עיסא, אותו אני זוכר כבית אבנים חד-קומתי בלב בוסתן קטן, היה סמוך מאוד לבניין של אדון ג'מיל, בו גדלתי. עיניו התלחלחו ועורי הצטמרר. הנה, ילדות נוגעת בילדות וחצר נוגעת בחצר. רק מאה מטרים, אולי מאה-ועשרים, הפרידו בינינו באותם ימים, זה הכל.

עם תום השיחה, בשעה שכבר קמנו לצאת מן החדר, שאל אותי מושל המחוז, נישא על כנפי זיכרון-ילדות מסוים מאוד, אם אני יודע דבר אודות כוורת הדבורים שלו, שניצבו פעם, טרם פליטות, בשולי הבוסתן של בית אבו-עיסא. אולי אני יודע מה עלה בגורלן. מן הסתם לא שיער בנפשו שאותן קוביות עץ כחלחלות, מכרות קטנים של דבש, נחרתו בתודעתי כחטא גורא. לא הסתרתי דבר: נמנית עם הילדים השודדים שעטו על הכוורות, מכוסים מכף רגל ועד ראש, אווזים בידיהם ענפי ברוש מעשנים, כדי לסחוט את חלות הדבש, עד האחרונה שבהן. הדבר אירע סמוך מאוד לנכבה של ג'ארנא וג'ארתנא.

מושבת הדבורים הפורחת הפכה בתוך יום-יומיים לגל של חורבות עץ, מקום שטעמו סר ונשמתו פרחה, והארץ כולה היתה כך לתל של מרורים.